РЕЦЕНЗІЇ

Подкур Роман
(Київ)

ДПУ УСРР У 1922–1934 рр.: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Поява нової книги, присвяченої історії колишніх радянських спецслужб, є непересічною подією в українській історіографії. Це не є перебільшенням. При значній кількості документів, що зберігаються у фондах центральних та обласних державних архівів, Державному архіві Служби безпеки України, цей напрям вітчизняної історіографії мав би налічувати сотні різнопланових публікацій. Це по-перше.

По-друге, абревіатури ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ асоціюються навіть у професійних істориків лише з масовими політичними репресіями XX ст. В період «горбачовської перебудови», розпаду СРСР і нищення комуністичної ідеології, емоційні коментарі журналістів та істориків документів засекречених архівів ЦК КПРС сформували у громадськості думку, що спецслужби займалися лише висланням громадян на Північ та до Сибіру, конфіскаціями та безконтрольними розстрілами громадян.

Пройшло ціле десятиліття нашої незалежності. Тепер необхідно без емоцій, з точки зору об'єктивізму та історизму проаналізувати роль колишніх радянських спецслужб в системі партійно-державного керівництва СРСР та України зокрема.

В радянський період дослідники, розглядаючи роль органів державної безпеки, обмежувалися загальними судженнями та ідеологічними штампами — «велике», «меч революції», «бойовий загін партії» тощо. Сучасні дослідження історії органів держбезпеки обмежуються аналізом соціального і національного складу, оцінкою рівня освіти кадрових працівників, розвитком штатної структури органів державної безпеки, політичними портретами керівників ГПУ, окремими політичними процесами.

Книга В.Т.Окіпнюка «Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз» * накреслює новий напрям дослі-

* Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. — К.: Видавництво Національної академії СБУ, 2002. — 290 с.

джень — формування правового поля діяльності та визначення меж компетенції радянських спецслужб.

Хронологічні рамки дослідження характеризуються радикальними змінами на теренах колишньої Російської імперії — створенням СРСР, встановленням монопартійності та зрощування державного апарату з партійним, проведенням індустріалізації, колективізації та культурної революції. Саме після громадянської війни та «надзвичайщини», на початку 20-х рр. XX ст., визначаються місце і роль органів державної безпеки у владній та соціально-політичній структурі радянського суспільства. В цей період розпочалося формування радянських органів державної безпеки. На середину 30-х рр. вони працювали за трьома основними напрямами: розвідувальному, контррозвідувальному, політичного стеження.

Тому В.Окіпнюк у першому розділі монографії, поряд з описом організаційної перебудови ВУЧК в ГПУ, розкриває основні етапи розвитку правового статусу органів державної безпеки. Визначальною в реформі ВЧК-ГПУ, на думку автора, стала дискусія у вищих ешелонах влади. Практично всі лідери компартії підтримали ідею трансформації органу держбезпеки з тимчасового, надзвичайного в постійно діючу, законодавчо оформлену структуру радянської влади.

Каменем спотикання стали межі юридичної компетенції реформованих органів державної безпеки. Перебуваючи у революційній ейфорії, Л.Каменєв пропонував радикальний проект реформи — залишити ВЧК-ГПУ лише боротьбу з політичними злочинами, бандитизмом, охорону шляхів і складів. Цей проект був близький до позиції В.Леніна, який і став предметом обговорення на політбюро в листопаді 1921 р.

У розділі автор намагається розкрити механізм поступового розширення правового поля і меж компетенції ГПУ. Закони і нормативні акти, описані в хронологічному порядку, досить повно і переконливо характеризують цей процес. Але автор не показує мотивації вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР щодо схвалення того чи іншого закону про розширення повноважень органів державної безпеки. Можли-

во, це виходило за рамки його дослідження, і він залишив ці сюжети у своєрідному творчому резерві для себе та інших фахівців.

Зустрівшись з політичним опором в суспільстві, необхідністю контролю за перебігом нової економічної політики, перманентним повстанським рухом, антирадянськими настроями населення, більшовицьке керівництво розширювало компетенцію органів державної безпеки, повертало в деяких випадках право на позасудові репресії.

Нездатність більшовицького керівництва на подальшу лібералізацію економічних та політичних відносин в період нової економічної політики призводили до постійних організаційних змін в держбезпеці з метою адаптувати їх до мінливої ситуації в суспільстві. Готуючись до проголошення нової економічної політики, вище політичне керівництво ініціювало розширення втручання чекістів у економіку країни.

Зокрема, з січні 1921 р. новостворене Економічне управління (ЕКУ) ВЧК-ГПУ відстежувало контрреволюційні прояви в господарських установах та на підприємствах, боролося з економічним шпигунством, безгосподарністю, зловживанням владою тощо. Його структура максимально адаптувалася до народногосподарського апарату країни — кожне відділення відповідало за окремі галузі чи групу галузей.

В кризовий 1922 р. мала відбутися реорганізація ЕКУ. За рішенням Колегії ГПУ від 24–25 липня створювалася така структура економічного управління — відділ зовнішньої торгівлі (начальник — Й.Уншліхт), відділ внутрішньої торгівлі, сільського господарства (В.Менжинський), промисловий відділ (Я.Петерс), загальний відділ (В.Фельдман), інформаційний відділ (Р.Піляр), транспортний відділ (Г.Благонравов), фінансовий відділ (З.Кацнельсон). Заступниками начальника управління мали бути П.Мулявко та А.Соньє-Доманський.

Враховуючи досвід і вплив в компартійній та відомчій ієрархії цих осіб, керівництво СРСР схоже вирішило всерйоз зайнятися проблемами економіки. Як бачимо, навіть традиційно самостійний транспортний відділ мав бути включений до складу Економуправління. На думку О.Кокуріна та Н.Петрова, головою ЕКУ мав стати Ф.Дзержинський [1]. На жаль, поки що не відомо з яких причин ці призначення не відбулися.

Економічне управління ГПУ-ОГПУ стало одним із інструментів ліквідації перманентних економічних криз — «срібної», хлібозаготівельної тощо. У надзвичайному порядку відновили свою роботу «трійки», які були ліквідовані ще під час реформування органів держбезпеки в 1922 р. В.Окіпнюк зупинився на діяльності трійки по боротьбі з фальшуванням грошей. При цьому він зосередив свою увагу, головним чином, на правовій оцінці діяльності цієї «трійки», від чого дещо постраждав історичний аспект.

Відомо, що до 1929 р., крім трійки по боротьбі з фальшуванням грошей, існувало ще сім подібних органів [2]. У жовтні 1929 р. особливоуповноважений при Колегії ОГПУ В.Фельдман повідомив Г.Ягоду про повільний розгляд справ у «трійках». У той період місцеві органи ОГПУ закінчили слідство відносно 6 тисяч осіб. Тому, через розгляд справ на Колегії чи Особливій нараді їх вирішення затягувалося на декілька місяців.

Російський дослідник, кандидат історичних наук О.Мозохін, оцінюючи роботу трійок, особливо тих, що працювали по економічним напрямам, робить висновок про їх доцільність і ефективність [3]. Однак, локальний ефект діяльності «трійок» не вирішував економічні проблеми СРСР і, зокрема, України. Як стверджує сам О.Мозохін, траплялися випадки, коли справа слухалася в двох «трійках» водночас і виносилися два протилежні вироки. Тому, за дві десятиденки мали винести рішення по справам і припинити діяльність «трійок» по попередньому розгляду закінчених слідством справ Колегії ОГПУ та Особливої наради [4].

З початком колективізації і збільшенням кількості слідчих справ «трійки» знову створенні при економічному управлінні, секретно-політичному та особливому відділах, що було складовою розширення функції ГПУ-ОГПУ як таємного політичного карального органу.

Предметом історико-юридичного аналізу В.Окіпнюка стали цілий ряд важливих напрямів роботи ГПУ-ОГПУ. З другої половини 20-х рр. ОГПУ починають підпорядковувати цілий ряд організацій. Тепер чекісти відповідають за додержання режиму таємності у діловодстві та ведення шифрувальної справи, здійснюють цензуру, контроль за обігом зброї, виконання покарання, будівництво доріг, боротьбу з пожежами. З усіх перерахованих напрямів у монографії не висвітлено лише сюжет про будівництво доріг.

Зазначимо також, що в 1930 р. в структуру ОГПУ включено Експедицію підводних робіт особливого призначення — знаменитий ЕПРОН, який займався підняттям затонулих кораблів, підводним будівництвом. З 1933 р. ГПУ несло відповідальність за роботу МТС — одним із заступників начальника політвідділу МТС призначався кадровий співробітник органів держбезпеки.

Доцільно буде додати, що у подальшому відповідно до наказу НКВД СРСР та Комітету заготівель при РНК СРСР від 27 липня 1934 р. комендантами елеваторів та заготівельних пунктів призначалися співробітники НКВД. Вони підпорядковувалися обласним управлінням НКВД і працювали на правах помічників завідуючих елеваторами і заготівельними пунктами. В їх обов'язки входили робота по охороні зерна, боротьба з розкраданнями і втратами зерна, керівництво протипожежною охороною. При обласних управліннях НКВД були введені посади начальника інспекції резервів Комітету резервів, завданням якого було контроль за збереженням та витрачанням мобілізаційних запасів.

Майбутнім послідовникам автора доведеться шукати відповіді на низку важливих питань: на основі яких законодавчих чи нормативних актів

працювали співробітники держбезпеки в господарських органах? Якщо таких не було, то слід шукати хоча б постанови політбюро ЦК КП(б)У чи ЦК ВКП(б) і розкрити мотивацію, чому стратегічні народногосподарські комплекси знаходилися під контролем ОГПУ-НКВД.

В другому розділі автор зупинився на окремих особливостях правового статусу місцевих органів ГПУ, особливого та транспортного відділів, військ ГПУ-ОГПУ, фельд'єгерського корпусу та установ покарань ГПУ-ОГПУ. Однак, аналіз щодо останніх доцільним було розпочати не з травня 1929 р., а з більш раннього періоду.

Система концтаборів та місць ув'язнення ВЧК-ГПУ-НКВД почала формуватися одразу ж із створенням спецслужби після Жовтня 1917 р., бо ув'язнювати політичних ворогів у тюрми НКЮ більшовицьке керівництво не могло. На початок 1922 р. за ВЧК налічувалося 50 тисяч ув'язнених [5].

Сьогодні залишається невідомою система місць ув'язнення ГПУ-ОГПУ з 1922 по 1929 рр. Відомо лише, що після реформи ВЧК-ГПУ 1922 р. за органами держбезпеки залишилися політичні ізолятори, які знаходилися у віданні Тюремного відділу Адміністративно-організаційного управління, та створене у жовтні 1923 р. «Управление Соловецкого лагеря принудительных работ особого назначения», що підпорядковувалося третьому відділенню Спецвідділу ОГПУ [6]. З цієї точки зори, було б цікаво проаналізувати також діяльність у досліджуваний період політізоляторів міст Києва, Вінниці, Одеси тощо.

Аналізуючи діяльність ГУЛАГу, автор дослідження не згадує про наявність підлеглих цьому Управлінню таборів і табірних пунктів в Україні, а також про склад їх спецконтингенту, об'єкти, де працювали ув'язненні. Цю первинну інформацію можна було б почерпнути з довідника «Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923–1960» під редакцією М.Охотіна та А.Рогінського, який випущений у 1998 р. у Москві.

Крім того, автор не простежив зміни у правовому статусі та економічнійролі ГУЛАГу. Можливо тому, що це не доцільно було виокремлювати із загального контексту дослідження. Проте ГПУ-ОГПУ було постачальником дешевої робочої сили для новобудов СРСР і України. З 1931 р. (до ОГПУ з наркомату шляхів сполучень передане управління будівництва «Біломорканалу») воно стало безпосереднім виконавцем робіт і повністю забезпечував виконання планового будівництва. В'язні ГУЛАГу, спецпереселенці стали основою для освоєння малообжитих нових економічних зон СРСР — Казахстан, Сибір, Далекий Схід, Північ, іноді були основою на новобудовах п'ятирічок.

Вже за часів НКВД, станом на 1940 р., табірна економіка охоплювала 20 галузей народного господарства. Питома вага деяких видів продукції, яку випускали підприємства НКВД в загальному об'ємі народного господарства складали: нікелю — 46,5%, олова — 76%, хромітової руди — 40,5%, золота — 60%, лісоматеріалів — 25,3%. Об'єм виробництва кольорових металів складав 40% від об'єму продукції, яку випускали підприємства наркомату кольорових металів. Валовий об'єм промислової продукції, яку випускав ГУЛАГ постійно зростав. В 1938 р. було випущено продукції на 1,5 млрд. крб., 1939 р. — на 2,5 млрд. крб., 1940 р. — на 3,7 млрд. крб. [7].

Дещо дискусійним виглядає висновок автора про невдоволення партійно-радянського керівництва повільними темпами репресій. Він також наводить приклад виступу І.Сталіна на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. про затримку керівництвом каральних органів викриття ворогів народу щонайменше на чотири роки і робить висновок про неминучість чергової реорганізації ОГПУ в НКВД (с. 80).

Тут необхідно зробити невелике уточнення. По-перше, ця ідея прозвучала дещо раніше, 25 вересня 1936 р., у телеграмі І.Сталіна і А.Жданова направленій В.Молотову та іншим членам політбюро з приводу заміни Г.Ягоди на посаді наркома внутрішніх справ М.Єжовим: «Ягода певним чином опинився не на висоті свого завдання у справі викриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОГПУ спізнилося в цій справі на 4 роки» [8]. Мова йшла про активізацію процесу так званого «паралельного антирадянського центру».

По-друге, визначивши дату зародження «шкідницьких організацій» в 1931–1932 рр., І.Сталін намагався перекласти відповідальність за провал першої п'ятирічки, голод, економічну кризу на «ворогів народу». Це було політичне виправдання перед громадською думкою.

По-третє, на думку О.Хлевнюка, такою оцінкою діяльності органів держбезпеки він намагався добитися від керівників НКВС більшої активності та нещадності «у викоріненні ворожого підпілля» на початку запланованого «Великого терору» [9]. І.Сталін привселюдно дав чітку вказівку центральному та місцевому апарату держбезпеки на масштабні репресії.

По-четверте, зробивши висновок про невдоволення вищим партійним керівництвом СРСР темпами репресій, автор вступає в протиріччя з іншим висновком щодо жорсткого контролю за органами держаної безпеки з боку політбюро ЦК ВКП(б). Дозвіл на репресії та їх темпи давало політбюро.

В третьому розділі «ДПУ УСРР у системі партійно-державного механізму республіки» В.Окіпнюк продовжує тему взаємовідносин держбезпеки з партійними та державними органами, але з точки зору їх контролю за ГПУ-ОГПУ.

Структура органів державної безпеки мала дві складові: політичну (існування партійних осередків і підпорядкування політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б)) і адміністративну (ГПУ-ОГПУ при СНК як орган державного управління).

У 1922 р. було прийнято рішення, що всі документи, які стосувалися принципових питань відносно діяльності ГПУ, не повинні надходити до секретаря ЦВК А.Єнукідзе без попереднього погодження з політбюро ЦК [10].

Контроль вищого партійного органу був всеохоплюючим. Цілком справедливо відзначив В.Окіпнюк, що всі нормативні документи, що визначали межі компетенції держбезпеки, їх практичну діяльність (кадрові призначення, фінансування, оперативні накази, окремі судові процеси) були предметом обговорення на засіданнях і політбюро ЦК ВКП(б), і політбюро ЦК КП(б)У. Але наскільки чітко і безвідмовно підкорялися рішенням парткомів різного рівня чекісти, особливо в 20-х роках, коли в Україні панували антирадянські настрої?

На 1923 р. в органах держбезпеки було 50,8% комуністів — більше, ніж у будь-якому іншому наркоматі. В монопартійному середовищі чекісти всю свою діяльність, як і інші органи державного управління, будували на основі політичних вказівок компартії. Дієвим способом партійного впливу на органи державної безпеки було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів.

Так, Ф.Дзержинський — член ЦК РКП(б) і оргбюро ЦК, з червня 1924 — кандидат в члени політбюро ЦК. Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів були членами бюро відповідних партійних комітетів [11]. В умовах антирадянських настроїв українського населення ГПУ було чи не єдиною реальною силою на місцях. Тому деякі провінційні керівники-чекісти намагалися підпорядкувати собі партійні комітети.

Такі спроби наштовхувалися на негативну реакцію з боку центрального керівництва спецслужби. В протилежній ситуації — надмірно амбіційних партійних керівників на місце ставило ЦК партії. Такі випадки були характерні для початку 20-х років, коли налагоджувалася система партійно-державного управління СРСР. Політбюро ЦК КП(б)У лише в 1921–1922 рр. розглянуло щонайменше чотири конфлікти чекістів та керівників губернських партійних комітетів.

Тому протягом 20-х рр. одним завдань вищого партійного-державного керівництва УСРР та СРСР стало зрощування партапарату та органів держбезпеки. Одним із яскравих прикладів єднання та колективної відповідальності місцевих партійних та чекістських органів були «трійки». До їх складу входили начальник обласного управління НКВД, секретар обкому партії та обласний прокурор.

Тому незрозуміло, чому В.Окіпнюк спочатку на стор. 9 наголошує про «...поступове перетворення органів державної безпеки у фактично безконтрольного монстра, який поглинув мільйони наших співвітчизників», а на стор. 225 зазначає, що «...партійний контроль за органами ДПУ не був послаблений, а навпаки, в другій половині 20-х рр. тільки посилювався та зміцнювався. Партійні органи монополізували контроль за кадровим складом, найважливішими напрямками діяльності органів ДПУ».

Теза про «монстра...» характерна для історіографії кінця 80-х — середини 90-х рр. XX ст., коли панівною була думка про безконтрольність

органів держбезпеки, їх ініціативи щодо політичних репресій. Початок поклали опубліковані матеріали Комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і початку 50-х років, де основна відповідальність покладалася на органи державної безпеки [12].

В 1994 р. цю тезу частково підтримав І.Білас: «Фактично НКВС не підпорядковувався нікому, окрім Сталіна, проте диктував власну волюсвавілля всім, нехтуючи елементарними правовими нормами, спираючись виключно на власні-таки нормативні акти — накази, директиви та розпорядження, що були цілком утаємничені від суспільства» [13].

Аналізуючи адміністративну складову держбезпеки, В.Окіпнюк звів проблему взаємовідносин державних органів та ГПУ-ОГПУ до контролю за діяльністю спецслужби та постачання чекістами інформації про основні тенденції суспільно-економічного життя країни. Але ГПУ-ОГПУ виконувало низку завдань в народногосподарському комплексі України. Знову постає питання про нормативну основу взаємовідносин господарських органів, державних інституцій та органів державної безпеки.

Крім того, автор проминув проблему взаємовідносин губвиконкомів та губернських відділів ВЧК-ГПУ в 20-х рр. Формально губвідділи ВЧК-ГПУ були відділами губвиконкому. Але маючи необмежені матеріальні ресурси та власні військові формування, місцеві керівники держбезпеки мали реальну владу в губернії. Так, в 1921 р. ситуація в деяких губерніях настільки загострилася, що член ЦК Я.Дробніс звернувся до політбюро ЦК КП(б)У. Він порівняв губвиконкоми з англійським королем, який лише царює, а не править. На його думку, реальну владу в губерніях має лише ЧК [14]. Яким чином вище партійно-державне керівництво розмежувало межі компетенції виконкомів та місцевих органів держбезпеки — це предмет додаткового дослідження.

Протягом 20-30-х років XX ст. політичне керівництво СРСР перетворило органи державної безпеки на інструмент вирішення політичних та економічних проблем. Це було зумовлено, по-перше, чіткою ідеологічною та політичною спрямованістю діяльності органів держбезпеки, по-друге, їх жорсткою централізацією і військовою дисципліною, по-третє, наявністю комплексної структури, по-четверте, елітарністю та корпоративністю, по-п'яте, підготовленим до дій в екстремальних умовах кадровим складом, по-шосте, виключним правом на позасудові репресії, наданим вищим партійно-державним керівництвом. Цим і визначалося особливе місце спецслужби в партійно-державній структурі управління СРСР і УСРР.

Слід сказати декілька слів про не зовсім доречне дизайнерське оформлення обкладинки монографії. Вона представляє собою географічні контури України, обплутані колючим дротом. На тлі цієї композиції — знак, випущений до 5-річчя ВЧК-ГПУ. Читач вже підсвідомо налаштований на

негативну інформацію, хоча книга містить об'єктивну, цілком нейтральну, науково виважену інформацію щодо діяльності органів держбезпеки.

Рецидиви емоційного дослідження нашої історії ще довго заважатимуть об'єктивному висвітленню історії спецслужб. Так, ВЧК-ГПУ-НКВД займалися за наказом вищого політичного керівництва політичними репресіями. Ніхто не збирається знімати з них вини за злочини проти народів СРСР.

В той же час боротьба проти спецслужб іноземних держав та з контрабандою, розвідка, охорона кордонів — це теж знаходилося в компетенції ВЧК-ГПУ-НКВД. Розвідувальні, контррозвідувальні та диверсійні операції, проведені радянськими спецслужбами є предметом гордості та увійшли до підручників спецслужб світу. У розпалі критики злодіянь комуністичної партії забули про ці сторони роботи органів держбезпеки. Відмовитися від власної історії — це величезна помилка. Це свідчить про нерозуміння, що узагальнення історичного досвіду дасть можливість удосконалити оперативне мистецтво, методи громадянського контролю за діяльністю правоохоронних органів.

В рецензії більше приділяєш уваги недолікам дослідження, ніж його позитивним сторонам. В.Окіпнюк, напевно, перший на просторі колишнього СРСР, хто розпочав системно вивчати проблему правового статусу, функціонального призначення та компетенції органів державної безпеки. Книга спонукає до подальших роздумів, і головне, відкриває нові напрями дослідження. Сподіваюсь, що автор продовжить історичний пошук і невдовзі дасть можливість ознайомитися з новою монографією.

Примітки

1 ВЧК и начало нэпа // Свободная мысль. — 2000. — № 4. — С. 115.
2 *Мозохин О.Б.* Вся страна — концлагерь (правовое регулирование внесудебных полномочий ГПУ-ОГПУ) // Закон и право. — 1999. — № 1. — С. 40-44.
3 Там же. — С. 42.
4 Там же. — С. 43.
5 Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923-1960. Справочник. Сост. М.Б. Смирнов. Под. ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. — М.: «Звенья», 1998. — С. 12.
6 Там же. — С. 16.
7 *Иванова Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. — М., 1997. — С. 97.
8 Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 39.
9 *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: «Республика», 1992. — С. 10.
10 *Хаустов В.* Не зачеркивать собственную историю // Тамбовская жизнь. — 2002. — 16 января.

11 *Плеханов А.М.* Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. — М., 1999.
12 Див.: Известия ЦК КПСС. — № 12. — 1990. — С. 93.
13 *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 107.
14 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 22. — Арк. 77.